

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800

Boersma, E.G.H.

Citation

Boersma, E. G. H. (2021, March 9). *Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3151619>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3151619>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <https://hdl.handle.net/1887/3151619> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Boersma, E.G.H.

Title: Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800

Issue Date: 2021-03-09

4

Waldenzen en hugenoten 1655-1731

Geversperspectief

Het succes van elke publiekscampagne berust in laatste instantie op het overtuigen van de potentiële gevers. De meest geëigende vroegmoderne manier om publiek draagvlak te creëren was via pamfletten, overheidspublicaties en preken. Pamfletten verkondigen doorgaans meningen en standpunten over een bepaald onderwerp terwijl overheidspublicaties, zoals collecte-uitschrijvingen en oorlogsmanifesten, de formele legitimatie van die collecte of oorlog bevatten. Collecte-uitschrijvingen geven de reden waarom en met welk doel de collecte gehouden wordt vanuit het perspectief van de overheid. Ze bevatten echter alleen die argumenten die de overheid publiekelijk bekend wilde maken en kunnen dus verschillen van de, in het vorige hoofdstuk behandelde, interne redenen voor de collecte. Het belangrijkste doel van gepubliceerde uitschrijvingen was niet het onthullen van de echte reden of het scheppen van een objectief beeld, maar het kweken van solidariteit met de doelgroep en verkrijgen van een hoge opbrengst. Collecte-uitschrijvingen waren primair voor een Nederlands publiek bestemd, toch zal de overheid ook rekening gehouden hebben met meelezende buitenlandse agenten. Uitschrijvingen presenteerden die argumenten waarvan de overheid dacht dat die het publiek zouden overtuigen, maar of het publiek het met de argumenten eens was, valt niet gemakkelijk vaststellen. Uit loterijrijmen weten we dat de deelnemers rond 1700 de officiële visie van de Staten-Generaal over de oorlogen met Frankrijk niet zonder meer overnamen. Ze accepteerden wel het behoud van het vaderland als legitimering maar niet het behoud van religie. Bovendien bleek het loterijpubliek ook thema's belangrijk te vinden die niet in de oorlogsmanifesten voorkwamen, zoals de gevolgen van de oorlog voor de vaderlandse economie.¹ Zulke persoonlijke bronnen ontbreken voor collectedeelnemers maar door verschillende soorten bronnen te gebruiken krijgen we in elk geval zicht op de argumenten die de donateurs kregen voorgeschoteld. Dit

¹ Ibid., 249–252, 300–301.

hoofdstuk behandelt eerst de geefargumenten bij de collectes voor Franse immigranten en daarna die bij de collectes voor waldenzen en hugenoten in Noord-Italië en Frankrijk.

De opvang van hugenoot-immigranten

In het begin van de jaren 1680 ging het in de publieke media vooral over het gevaar van het Franse expansionisme voor de protestantse religie en het vaderland. Het lot van de hugenoten diende daarbij als schrikbeeld. Na de herroeping van het Edict van Nantes werden de argumenten in de publieke media gevarieerder, zonder dat confessionele argumenten verdwenen.² De hoge economische verwachtingen die men in de Republiek van de Franse immigranten had, waren vanaf het begin van de vervolgingen al prominent in het nieuws en de vluchtelingen werden met open armen ontvangen.³ Op straat konden de Nederlanders de vluchtverhalen uit de eerste hand horen, maar ze zagen ook hoe ellendig de meeste vluchtelingen er aan toe waren.

In eerste instantie ving de Waalse armenzorg de immigranten op, maar al gauw moesten veel stadsbesturen een extra beroep doen op de liefdadigheid. De gedrukte collectieuitschrijving van het Leidse stadsbestuur omschreef de doelgroep in 1685 als ‘arme, verdrevene ende gevlugte menschen’ die alles hadden achtergelaten ‘uyt oorsaecke, dat sy Godt liever als de menschen hebben willen gehoorsamen’. Met ‘Godvrugtige Aelmissen’ van de inwoners zou God ‘sijnen Zegen in den Lande in ‘t gemeen en dese Stadt in ‘t bysonder continueren’.⁴ De uitschrijving bevatte geen antikatholieke retoriek en ook ontbrak de controle op de katholieke bijdrage die het stadsbestuur, zoals we in hoofdstuk 3 zagen, wel degelijk uitvoerde. Ook het Amsterdamse stadsbestuur hield de ‘schrle’ katholieke bijdrage onder de pet. In Groningen en Friesland kregen de gevers daarentegen luid en duidelijk te horen dat de autoriteiten de katholieke solidariteit - en daarmee hun politieke loyaliteit -

² De Boer, *Religious persecution*, 117–204; David Onnekink, ‘Models of an imagined community. Huguenot discourse on identity and foreign policy’, in: David Trim ed., *The Huguenots. History and memory in transnational context* (Leiden en Boston MA 2011) 193–215.

³ Hans Bots, ‘L’écho de la Révocation dans les Provinces-Unies à travers les gazettes et les pamphlets’, in: Roger Zuber en Laurent Theis eds., *La Révocation de l’Edit de Nantes et le protestantisme français en 1685* (Parijs 1986) 281–298, aldaar 284–285.

⁴ ELO 501A, inv.nr. 6393.

wantrouwden. Volgens de Groningse Staten (Afb. 9) zou genoteerd worden wat elke katholiek doneerde,

‘dewijle wy verseeckert zijn dat veel van de Rooms-Gesinde alhijr geen mede-lijden over dese Vluchtelingen hebben en dien volgens te vermoeden is dat sy tot haer onderhoudt weynich sullen mede deelen’.⁵

De Staten van Friesland sloegen eveneens een duidelijke antikatholieke toon aan, zoals we zagen in de uitvoeringsinstructie bij de gewestelijk collecte van 1687 die in het vorige hoofdstuk uitgebreid aan de orde kwam.⁶ Dit *Reglement ende ordre* was echter niet alleen als uitvoeringsinstructie bedoeld, want het moest een week voor de collecte vanaf de kansel in de kerken worden voorgelezen. Dat bracht de twijfel van de gewestelijke overheid aan de katholieke solidariteit dus direct onder de aandacht van het kerkpubliek. Het *Reglement* bevatte daarnaast al puntsgewijs wat de predikanten in de collectepreek de zondag daags voor de collecte moesten bespreken en die in uitgebreidere vorm ook in een apart bericht aan de predikanten werd gestuurd. De preken moesten de nadruk leggen op de ‘ongehoorde en onchristelijke’ vervolging van de ware gereformeerde religie, de ‘woedende wreetheden van ’t Pausdom’, de totale verwoesting van alle gereformeerde kerken in Frankrijk en op de gewetensvrijheid die de vluchtelingen in de Republiek hoopten te vinden. Zonder hulp zouden de ouderen, kinderen en zwakkeren onder de vluchtelingen ‘vergaen’. Met een ‘liberale’ gift, zo hoopten de Friese Staten, zou God ‘ons Vaderlandt, dese Provincie, onse Personen en Familien’ genadig zijn. De gevers kregen dus de confessionele solidariteitsargumenten voorgeschoteld die we ook in de vorige hoofdstukken zagen. Daarnaast zien we dat verschillende uitschrijvingen de gift niet alleen verbonden aan de bescherming van het gewest of de stad, maar ook aan het ‘vaderland’ (de Republiek). Over het verwachte economisch voordeel van de immigranten voor de Republiek en voor de gevers zwegen de uitschrijvingen in alle talen. Dat was ook onnodig omdat dit algemeen bekend was uit de pogingen waarmee overheden hugenoten probeerden te verleiden tot vestiging in hun stad of gewest.

⁵ Uitschrijving SvGn 8 jan 1686, *GrA 1 inv.nr. 476*.

⁶ G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg ed., *Groot placaat en charter-boek van Vriesland, dl. V [t/m 1686]* (Leeuwarden 1768) dd 9/19 jan 1686; *Reglement ende ordre*.

Omdat de opvang van geloofsvluchtelingen onderdeel was van de publieke armenzorg vonden de overheden dat *alle* burgers hun 'behoorlijkke plicht in 't oeffenen van mildadigheyt' zouden moeten doen, inclusief katholieken.⁷ Deze opvatting werd niet alleen binnenskamers geuit maar ook, zoals we zojuist zagen, overgebracht op het (kerk)publiek. In het vorige hoofdstuk concludeerde ik dat het de overheid in dit geval niet ging om het nakomen van de algemene christenplicht maar om een algemene burgerplicht. Twee, eerder kort genoemde, pamfletten uit 1688 bevestigen dit. Een anonieme polemist stelde in het pamflet *Beweegreden en propositie tot soulaas der arme Franse vluchtelingen van de gereformeerde religie* dat in weerwil van de dwangmaatregelen 'de liefde en barmhertigheid der roomsgesinden' voor de Franse immigranten 'buiten gemeen schaars' was geweest, terwijl het 'de plicht van een goed ingeseten, en het meêdogen van Christenen' was om een vrijwillige gift naar vermogen te doen. Omdat ook katholieken economisch zouden profiteren van de komst van de immigranten suggereerde de auteur katholieke erfenissen en waskaarsen dan maar te belasten.⁸ Dit pamflet kreeg een vervolg in het eveneens anonieme *Dialogue sur les impôts de Hollande* waarin het voorstel uit *Beweegreden en propositie* op een trekschuit wordt besproken, met een advocaat van het hof van Holland en een monnik uit Brabant als hoofdrolspelers.⁹ Volgens de advocaat, die een Franse vertaling van *Beweegredenen en propositie* uit zijn zak trekt, boffen de Nederlandse katholieken dat men ze niet behandelt zoals de hugenoten in Frankrijk of laat opdraaien voor alle schade die de hugenoten is berokkend. Op het verweer van de monnik dat katholieken met de zorg voor hun eigen armen al genoeg bijdragen, antwoordt de advocaat dat alle gezindten dat doen en dat veel katholieke armen desondanks ten laste komen van de gewone armenzorg. De vluchtelingen, betoogt de advocaat, zijn 'onze medeburgers' geworden en 'de staat' is met hun zorg belast. Daarom moeten alle inwoners, ongeacht hun religie, bijdragen in hun onderhoud - en als dat niet vrijwillig gebeurt dan heeft de overheid het recht dat af te dwingen.¹⁰ Hij concludeert vervolgens dat, overgelaten aan de 'discretie' van de katholieken, hun 'charité est extrémet

⁷ Citaat: *Reglement ende ordre*.

⁸ *Beweegreden en propositie* (*Thyspf 11685*). De belasting op waskaarsen trof vanzelfsprekend katholieken het meest. Voor een meer gedetailleerde behandeling van dit pamflet: De Boer, *Religious persecution*, 197–199.

⁹ *Dialogue sur les impôts* (*Kn 13040*).

¹⁰ '[...] que les Réfugiez sont devenus nos concitoyens, & que l'Etat s'en étant chargé, tous les habitants du pais, de quelque Religion qu'ils soient, sont obligés de fournir à leur entretien; & que s'ils ne le font volontairement, le Magistrat a droit de les y contraindre'. Ibid., 11.

froide'.¹¹ Ook de Staten van Utrecht hadden al verordonneerd dat de katholieke bijdragen in de gaten gehouden moesten worden, aldus de advocaat, die daarmee suggereerde dat Holland hetzelfde moest doen. Hoewel het maar twee pamfletten betreft, mogen we concluderen dat niet alleen de overheid maar ook protestantse pamflettisten de zorg voor *gereformeerde* geloofsvluchtelingen als een burgerplicht beschouwden en dat dit onderwerp van publieke discussie was.

Dialogue sur les imposts confronteerde de lezers dus met twee tegengestelde visies. Volgens de officiële visie, hier door de advocaat vertegenwoordigd, was de gift aan arme Franse immigranten een burgerplicht. De katholieken, vertegenwoordigd door de monnik, bezagen de hulp aan de hugenoten door een religieuze bril en beschouwden die als een confessionele verantwoordelijkheid. De onvrede over de te geringe katholieke bijdrage aan de publieke armenzorg dateerde, zoals eerder vermeld, al uit de jaren 1650 en was een belangrijke reden geweest voor de confessionalisering van de armenzorg. De lage katholieke bijdrage aan de hugenotencollectes in sommige steden, zoals in Leiden waar katholieken gedwongen werden tweemaal te collecteren en in Amsterdam waar de te lage opbrengst zelfs geweigerd werd, bevestigen dit beeld.¹² Het idee dat katholieken 'sich spontan angeschlossen hatten' bij de collectes voor de hugenoten of dat zij bijdroegen 'as a sign of their disapproval of Louis XIV's intolerance and their solidarity with the Dutch state' lijkt gezien alle dwangmaatregelen niet gestaafd.¹³ Ruimhartige bijdragen waren eerder het gevolg van dwangmaatregelen of van een, op angst voor represailles gebaseerde, strategie. Dit laatste wordt bevestigd in een brief van apostolisch vicaris Van Neercassel van december 1687, waarin deze vermeldde dat hij zijn kudde, net zoals in 1672, geadviseerd had om genereus aan de collectes bij te dragen om de gunst (en de bescherming) van de magistraten te behouden en protestantse volkswoede te voorkomen.¹⁴

¹¹ Ibid., 12.

¹² Zie hoofdstuk 3.

¹³ Bots en Bastiaanse, 'Die Hugenotten', 58; Jonathan I. Israel, 'General introduction', in: Idem ed., *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 1991) 1–43, aldaar 39; Bots, Posthumus Meyjes en Wieringa, *Vlucht*, 72.

¹⁴ Geciteerd bij De Boer, *Religious persecution*, 195. Ook in 1672 stimuleerde Van Neercassel zijn kudde om de slachtoffers van de Franse bezetting ruimhartig te steunen, aldus H. Schmitz du Moulin, 'La Revocation et le vicariat apostolique des Pays-Bas', in: M. Peronnet ed., *Tricentenaire de la Revocation de l'Edit de Nantes. La Revocation et l'exterieur du Royaume* (Montpellier 1985) 157–172.

De collectes vonden plaats in een religieus gepolariseerde tijd en iedereen was zich ervan bewust dat het om gereformeerde vluchtelingen ging. Omdat juist in deze periode de armenzorg steeds meer langs confessionele lijnen georganiseerd werd, stelden de civiele overheden de opvang voor als een algemene burgerplicht. Het was immers de stedelijke overheid die de tekorten van de publieke armenzorg moest aanvullen. Burgerplicht en christelijke barmhartigheid waren argumenten die alle gezindten konden aanspreken. De nadruk op katholieke wreedheid en protestants slachtofferschap in de uitschrijvingen en de katholieke dwangmaatregelen bij de uitvoering werkten echter polariserend.

Gevers hadden zelf ook profijt bij hun gift. In de jaren 1680 veronderstelde iedereen nog dat de Republiek economisch zou profiteren van de komst van de hugenoten, zoals de auteur van *Beweegreden en propositie* ook al stelde. Een collectegift aan de Franse immigranten was dus niet alleen een investering in het hiernamaals, maar ook in de nabije toekomst. Dit beeld veranderde pas in de jaren 1690 toen klachten van autochtone burgers over de bevoordeling van de Franse immigranten luider werden en de geefbereidheid begon af te nemen.¹⁵

Hulpcampagnes voor waldenzen (1650-1665)

We zagen in het vorige hoofdstuk dat de publiek media in deze periode gedomineerd werden door pamfletten die verkondigden dat de vervolging van de waldenzen religieus gemotiveerd, juridisch onrechtmatig en barbaars was. De waldenzen werden, vooral door Nederlandse auteurs, gepresenteerd als onschuldige, passieve slachtoffers van religieuze vervolging. De hertogelijke publiciteitscampagne beweerde vanzelfsprekend het tegendeel, maar deze werd pas echt effectief in de jaren 1660. De Staten-Generaal publiceerden het waldenzer hulpverzoek van juli 1655, waarin de waldenzen niet alleen hun onschuld aanvoerden maar ook een beroep deden op de gedeelde confessie en het met de Nederlanders gedeelde vervolgingsverleden. Door publicatie van dit verzoek verleenden de Hoogmogenden deze argumenten een zekere legitimiteit in de ogen van het grote publiek.

De Staten-Generaal bevestigden in hun collecte-uitschrijving van 1655 opnieuw de religieuze verwantschap, de barbaarse wreedheid, de religieuze motivatie van de vervolging

¹⁵ Bots, Posthumus Meyjes en Wieringa, *Vlucht*, 116–118. Amsterdam stelde in 1690 paal en perk aan de voorrechten van de hugenoten. Berg, *Réfugiés*, 323–326.

en het (humanitaire) leed van de slachtoffers. Deze brief werd niet gepubliceerd en was alleen bedoeld als uitgangspunt voor de gewestelijke en stedelijke uitschrijvingen.¹⁶ Hoewel collecte-uitschrijvingen pas in de jaren 1690 uniformer werden in argumentatie, mogen we ervan uitgaan dat de gewestelijke argumenten in grote lijnen overeenkwamen met die in de uitschrijvingsbrief, die immers afgestemd was in de Staten-Generaal. Wel waren er enkele variaties, zo gebruikten de Staten van Utrecht gelijksoortige bewoordingen maar vermeden zij termen als massamoord en martelaren.¹⁷ Dat was ook niet nodig vanwege de massale publiciteit over de gebeurtenissen en omdat de predikanten op de gewestelijke biddag ongetwijfeld ook stilstonden bij de vervolging. We zagen in het vorige hoofdstuk al dat de Leidse biddagspreken bij de viering van een jaar vrede met Engeland eerder dat jaar de gemoederen zo opzweepten dat het uitliep op een vechtpartij tussen katholieken en gereformeerden over de vervolging in Piëmont. Vanwege de religieuze spanningen onder de bevolking zagen de gewesten af van huis-aan-huis collectes en een landelijke biddag. Het is dan ook plausibel dat de terughoudende bewoording van de Utrechtse collecte-uitschrijving bedoeld was om lokale religieuze spanningen niet aan te wakkeren.¹⁸ De Groningse uitschrijving was daarentegen wel weer expliciet over de 'onmenselijke' wreedheden. Maar met de opmerking dat 'selffs' de katholieke Franse koning de waldenzen steunde, veranderden de Groningse Staten de afschuw van deze wreedheden van een confessioneel in een universeel menselijk gevoel (afb. 6).¹⁹ De Amsterdamse burgemeesters waren kennelijk niet bevreesd voor religieuze conflicten want zij lieten de uitschrijvingsbrief van de Staten-Generaal publiceren en verwezen in hun eigen uitschrijving ook naar de barbaarse wreedheden van de bloeddorstige Savoyaarden.²⁰

De collecte-uitschrijvingen van de Staten-Generaal, de Staten van Groningen en het Amsterdamse stadsbestuur sloten dus nauw aan op het beeld dat de publieke media propageerden: onschuldige slachtoffers, confessionele solidariteit en het belang van de

¹⁶ De Zeeuwse en Hollandse staten stuurden de brief rechtstreeks naar hun stadsbesturen. *ZA Not SvZ*, 19 aug 1655. Voor Holland, zie Amsterdam hierna.

¹⁷ Minuutuitschrijving SvU 15 augustus in: Kist, *Bededagen dl. 2*, 202–204.

¹⁸ In 1655–1656 was er heftige antikatholieke agitatie vanuit de gereformeerde Utrechtse synode, Yasuhira, *Civic agency*, 74, 370–374.

¹⁹ *GrA 1 inv.nr. 475*.

²⁰ Amsterdamse uitschrijving in Franse vertaling opgenomen bij Léger, *Histoire*, dl. II, 236–237. Zie ook *SAA Acta Asd 9*, 26 aug 1655. Voor de collecte-uitvoering: *Ibid.*, 2, 9 en 30 sept 1655.

‘conservatie ende voortplantinge’ van de gereformeerde religie (confessionele politiek).²¹ Ook al bevatte de uitschrijving van de Staten-Generaal met de verwijzing naar dwalende, naakte en hongerige vrouwen en kinderen een humanitair argument, de nadruk lag op argumenten uit het religieuze spectrum.²²

S P I E G E L V O O R D E I E V C H T,

Daer in Oude en Jonghe konnen sien de wreede Tyrannijen,
en moordadigheden ghepleeght in meest alle de deelen vande Wereldt,
niet alleen in Hoogh-Duytlandt, Nederlandt, Vranckrijck, Yer-
landt, maer oock in West-Indien, en 't Eylandt van Formosa,
en infonderheyt in de Valleyen van Piemont.

O F T

*Cracht des Geloofs, verтоont door de Liefde en weldadigheyt
aen de Huys-ghenooten des Gheloofs.*

Nuttigh om de Jeught van joncks af ingeplant / en van alle Christe-
nen jonck en out / verslaen en ghepractiseert te worden.

Door CORNELIS BEUCKELAER, Bedienaer des H.
Evangeliums Ter Veere.

Gal. 6.10. Soo dan dewyle wy rijdt hebben, laet ons goet doen aen allen, maer meest
aen de Huys-Genooten des Gheloofs.

Phylem. v. 6. Wy hebben groote vreughe en vertroosting over uwe Liefde, dat de
Ingewanden der Heylighen zijn verquickt gheworden door u Broeder

Ghedrukt tot Middelburgh, by Iacobus de Later, Voor Iohannis de Somer, Boeck-
ver-cooper woonende inde Kerck-strate, Ter Veere. Anno 1664.

Afb. 12 Beuckelaer, Cornelis, *Spiegel voor de ieucht* (Knuttel 8991) (Middelburg: Iacobus de Later 1664). Koninklijke Bibliotheek Amsterdam.

²¹ Voor de uitschrijvingen: hoofdstuk 3.

²² Citaat: hoofdstuk 3, noot 59.

In de jaren 1660 kwam de hertogelijke campagne op stoom waarin de waldenzen als rebellen werden afgeschilderd. Het slechte imago als gevolg daarvan, fnuikte de bereidheid van sommige overheden om de waldenzen te helpen. De pogingen van Jean Léger om de reputatie van de waldenzen (en zichzelf) te zuiveren die we het vorige hoofdstuk zagen, spreken boekdelen. In die provincies waar wel werd gecollecteerd, probeerden predikanten het kerkpubliek tijdens hun collectepreken op te wekken tot confessionele solidariteit. Een goed voorbeeld daarvan is de preek van de Veerse predikant Beuckelaer tijdens de Zeeuwse collecte van 10 februari 1663. Deze preek werd, in uitgewerkte vorm, gedrukt onder de titel *Spiegel voor de ieucht* (afb. 12).²³ Het thema van de preek was de ‘verbrekinghe Josephs’.²⁴ Josef is door zijn broers in de put gegooid en niemand bekommert zich om hem. De boodschap van de preek was dat God straft als ‘bekommernis’, dat door Beuckelaer werd uitgelegd als liefde en barmhartigheid, ontbreekt. Het is niet genoeg geen kwaad te doen, ‘wij zijn oock strafbaer dae wij over den staet van die verdruckte Christenen niet meer bekommert en zijn’, aldus de predikant, die vervolgens zes redenen aanvoert waarom goede christenen compassie moeten betonen met vervolgte geloofsgenoten: christelijke liefde, ‘onze’ eigen zwakte (denk aan Duitsland, Ierland en Piëmont: het kan ook hier gebeuren), de christelijke gemeenschap (als een lid zondigt, dan straft God allen), omdat de ware kerk ‘t schoonste [is] dat de werelt heeft’ en omdat Gods naam in het geding is (de papisten zien de ‘gebroken’ kerk als het bewijs van hun gelijk).²⁵ Daarna volgde een pleidooi voor geestelijke hulp, zoals bidden en troostbrieven, en een oproep tot hulp ‘metter daedt’, zoals diplomatieke en financiële hulp. De collectes voor Ierland, Bohemen, Duitsland en de waldenzencollecte van 1655 werden de toehoorders ter navolging voorgesteld: ‘Laet ons in dese weldadigheyt voortgaen’.²⁶ Predikant Beuckelaer motiveerde zijn toehoorders, niet onverwacht, met religieuze argumenten en opnieuw zien we dat de herinnering aan eerdere vervolgingen gebruikt werd om solidariteit met verre vreemde geloofsgenoten op te wekken. Tegelijkertijd was de politieke boodschap dat de overheid de waldenzen moest blijven steunen. Aan het einde van

²³ De opdracht aan Amalia van Solms, weduwe van Frederik Hendrik, is gedateerd 1 maart 1663. De collecte in Zeeland was op 10 februari, Beuckelaer, *Spiegel* (Kn 8991), A2r-v, E2r.

²⁴ Amos 6: 6-7: ‘Die wijn uit schalen drinken, en zich zalven met de voortreffelijkste olie, maar bekommeren zich niet over de verbreking van Jozef. Daarom zullen zij nu gevankelijk henengaan onder de vorsten, die in gevangenis gaan; en het banket dergenen, die weelderig zijn, zal wegwijken.’

²⁵ Beuckelaer, *Spiegel* (Kn 8991), B4r-v en C3r-D4v (zes redenen).

²⁶ Ibid., E1v en E2r (citaat).

het pamflet werd het succes van de collecte vermeld: er werd niet alleen veel geld ingezameld, maar mensen gaven zelfs kostbare juwelen en gouden sierraden zoals ringen en kettingen. Dit soort persoonlijke giften wijst op een grote betrokkenheid van de Zeeuwse donateurs; kennelijk waren Beuckelaers argumenten in vruchtbare bodem gevallen.

Hoe de Utrechtse predikant Lodensteyn over de waldenzen preekte, is niet bekend maar zijn preken zullen in lijn gelegen hebben met zijn *Ontfang-schrift* en met zijn drie, in 1676 gepubliceerde, treurzangen die waarschijnlijk geschreven zijn ter begeleiding van de Utrechtse collecte.²⁷ In *Aandagten over de ellenden van gods volk in Piedmont, in de jaren 1655 en 1663* gaat Lodensteyn in op de religieuze vervolging, de onschuld van de waldenzen en de oudheid van hun geloof. De tweede treurzang *Over d'elende [sic] der Pied-montoysen* is inhoudelijk en muzikaal veel emotioneler. Deze is gezet op de melancholische muziek van John Dowlands (ca. 1563-1623) *Tweede Lachrimae*, ook wel *De Zeven Tranen* genoemd. Inhoudelijk leunt dit vers sterk op het al eerdergenoemde pamflet *Wreede vervolginge, en schrickelijcke moordt* uit 1655. Lodensteyn voert hierin een anonieme ooggetuige op die gedetailleerd de wrede meedogenloze moord op onschuldige vrouwen en kinderen beschrijft en wat zijn emoties daarbij zijn:

O wee! wee mijn oogen!

Wee! mijn ooren oock!

Van so een huylen/ gillen/ kermen claaglijck

Ondraaglijck!

Als rots/ en klip weder bauwt; en brengt

't Hayr aan 't rijsen/ 't hert aan 't smelten/ in dit ysen²⁸

Het gedicht eindigt met een hulpoproep (zogenaamd) van de waldenzen aan het Nederlandse volk dat gewaarschuwd wordt dat eenzelfde lot ook hen kan treffen:

²⁷ Van Lodensteyn, *Ontfang-Schrift* (Kn. 9236), 3–5; Voor een geannoteerde uitgave: J. van Lodensteyn, *Uyt-spanningen, behelsende eenige stigtelyke liederen en andere gedigten*. L. Strengolt en A. Ros eds. (Naar ed. 1676; Utrecht 2005) nrs 83-85. Over Lodensteyn: J.C. Trimp, *Jodocus van Lodensteyn: predikant en dichter* (Kampen 1987).

²⁸ Van Lodensteyn, *Uyt-spanningen*, gedicht nr. 84 strofe XIII. Weder bauwt = weerkaatst; ysen = afgrijzelijke toestand

Voor al Nederland! Waackt op! Waackt op!
 Want mijn slagen sijn de schets van uwe plagen'.²⁹

Hoewel we niet weten of en hoe vaak deze, op destijds populaire muziek gezette, treurzangen daadwerkelijk zijn gezongen, laten ze zien dat Lodensteyn niet alleen de religieuze compassie maar ook de emotionele betrokkenheid van de lezers bespeelde.

Het beeld dat het publiek in de jaren 1655-1660 voorgeschoteld kreeg, was kort samengevat dus dat de waldenzen onschuldige slachtoffers waren van een meedogenloze katholieke vervolger in de lijn van Alva. Het beroep op de gemeenschappelijke confessie, het gedeelde vervolgingsverleden en slachtofferschap verkleinde de psychologische afstand tussen gevers en slachtoffers en verhoogde de betrokkenheid en de geefbereidheid. Potentiële gevers werd ingepeperd dat het ook hier kon gebeuren en dat het dus in hun eigen belang was om dit risico te minimaliseren door het betonen van barmhartigheid. Predikanten als Lodensteyn speelden daarbij in op de emoties van de gevers. De argumenten waarmee de donateurs in de media, de collecte-uitschrijvingen en de preken werden bestookt, gaven de collectes van de jaren 1655-1660 een religieuze connotatie. Donateurs werden tot geven aangespoord met confessionele solidariteit, christelijke compassie en de angst voor een religie-oorlog. Het lijden van de slachtoffers werd voornamelijk gebruikt om compassie op te wekken maar niet als zelfstandig (humanitair) geefargument.

Hulpcampagnes voor waldenzen en hugenoten (1687- 1731)

Vanaf 1687 veranderde de vorm van de collectes voor buitenlandse geloofsgenoten. De kerkelijke inzamelingen van weleer maakten plaats voor huis-aan-huis collectes (Tabel 6). Elke inwoner werd daarbij geconfronteerd met collecteurs aan de deur en het feit dat die bij afwezigheid van de bewoners vaak meerdere keren terugkwamen. Dit maakte het moeilijk om aan deelname te ontkomen, behalve door openlijk te weigeren. Er ging dus veel geefdruk uit van de organisatie en de vorm van de collecte, die duidelijk maakten dat deelname van alle

²⁹ Ibid., gedicht nr. 84 strofe XXVIII.

inwoners werd verwacht, ongeacht hun religieuze gezindte. Deze ‘geefdwang’ bestond ook bij de collectes voor de Franse vluchtelingen, maar daarbij kon de steun nog voorgesteld worden als een vorm van armenzorg en daarmee als een burgerplicht. Steun aan protestanten in het verre Savoye was echter een andere zaak. De collectes voor buitenlandse protestanten werden na 1687 inclusiever en nationaler. Een logische veronderstelling is dat de argumenten waarmee de collecte onder de aandacht van de gevers werd gebracht ook inclusiever, en dus minder religieus, werden. Was dat inderdaad het geval en wat kwam er dan voor in de plaats?

De waldenzencollecte van 1687 speelde zich af in de aanloop van de Negenjarige Oorlog in een periode van toenemende internationale en religieuze spanningen.³⁰ De nagenoeg gelijktijdige intrekking van de religieregelingen in Frankrijk en Piëmont zag men als een samenhangend katholiek offensief onder Franse leiding. Voor het Nederlandse publiek stond het dan ook als een paal boven water dat de waldenzen onschuldige slachtoffers waren; hun reputatie stond niet meer ter discussie.

In de Hollandse en Utrechtse uitschrijvingen lag de nadruk op de uitvoering en werd het doel van de collecte, ‘tot soulagement’ [verlichting] van de waldenzen, slechts kort en neutraal gemeld, evenals in de uitschrijving van het Leidse stadsbestuur.³¹ De Groningse uitschrijving voorzag de beoogde gevers van een uitgebreidere uitleg:

Alsoo het Godt Almachtich belieft de gereformeerde kercke op veel plaetsen swaerlijck te besoecken, sodanich dat niet alleene veele duysenden uyt Vranckrijck hebben moeten vluchten en alles verlaten om de vryheyt haerer conscientien te behouden, maer oock dat veele duysenden arme Dal-luyden van Piemont zijn verdreven en haer in Switzerlandt op houden, sonder ieets [sic] overgehouden te hebben waer van [zij] sich konnen sustenteren, dewelcke sonder merckelijcke bystandt elendich soudon moeten vergaen en van honger sterven.³²

³⁰ Onnekink, ‘The last war’, 69–73.

³¹ Gedrukte uitschrijving Holland: *NHA 1032 Ambachts- en gemeentebestuur Heemskerk*, inv.nr. 224 *Stukken [...] collecte voor de arme Piemontezen, 1687-1688*; gedrukte uitschrijving Staten van Utrecht: *HUA 216 inv.nr. 3677*; gedrukte uitschrijving Leiden *ELO 501A Afl.bkn.*, inv.nr. 26. De Hollandse uitschrijving werd gepubliceerd in de *OHC*, 4 nov 1687.

³² Gedrukte Groningse uitschrijving dd. 20 okt 1687 (os) voor landelijke waldenzencollecte op 31 okt/10 nov: *BW-AW2 Hulp*, inv.nr. 1437.

Het accent lag dus vooral op het vluchtelingenprobleem ook al werd de oorzaak, religievervolging, niet onvermeld gelaten. De Staten van Groningen benadrukten (het gebrek aan) gewetensvrijheid, daarmee refererend aan een belangrijke vaderlandse waarde. De collecte beoogde de ‘arme en noodlijdende’ waldenzen van de ‘totale onderganck’ te redden, aldus de uitschrijving. De manier waarop het Leidse stadsbestuur het collectiedoel omschreef, speelde meer in op de emotie en de empathie van de lezers:

‘om den hooggaenden noodt van soo veele arme miserable menschen eeniger maten [te] subleveren, (die om haer gemoed en Godsdienst vry te houden) haer Vaderlandt, goederen, Huys ende Hof, ende alles ‘t gunt de menschen in de wereldt lief, aengenaem ende tot onderstandt in het behoefigh leven soo noodigh is, hebben verlaten.’³³

Deze woorden zullen bij veel lezers en toehoorders herinneringen oproepen hebben aan hun eigen familiegeschiedenis en aan de Opstand.

De uitschrijvingen lagen dus in het verlengde van het doel zoals besproken tijdens de interne beraadslagingen van de Unie: hulp bij de relocatie van vluchtelingen. De relatief neutrale toon was ongetwijfeld bedoeld om de religieuze spanningen in de Republiek niet verder aan te wakkeren. Alleen de uitschrijving van de Utrechtse Staten kondigde publiekelijk aan dat de katholieke bijdrage zou worden gecontroleerd. Het Haarlemse stadsbestuur controleerde waarschijnlijk wel maar maakte dat niet publiek bekend.³⁴ Hoewel dwangmaatregelen in feite pogingen waren om sociale onrust en antikatholieke agitatie te voorkomen, accentueerden ze juist het wantrouwen jegens katholieke Nederlanders. Ook al was er in de uitschrijvingen geen sprake van religieuze dogmatiek, de dwang en de gespannen nationale en internationale religieuze verhoudingen plaatsten de waldenzencollecte van 1687 toch in de context van protestantse solidariteit.

De collecte van 1699 vond plaats twee jaar na de afloop van de Negenjarige Oorlog. De uitzonderlijk hoge opbrengst van deze collecte (Tabel 5) is des te opmerkelijker vanwege de

³³ *ELO 501A Afl.bkn.*, inv.nr. 26.

³⁴ Zie hoofdstuk 3.

door de oorlog sterk gestegen voedselprijzen en de hoge belastingdruk.³⁵ Dit lijkt te suggereren dat de gevers in de Republiek wel zeer begaan waren met het lot van de buitenlandse geloofsgenoten. Lag dat aan het feit dat deze collecte, als enige geloofsgenotencollecte (Tabel 6), in *dezelfde* uitschrijving werd verordonneerd als de landelijke biddag voor de vrede of aan de gebruikte geefargumenten?

Collectes voor buitenlandse geloofsgenoten werden standaard voorafgegaan van zondagen waarop de predikanten namens de overheid hun kuddes tot gulle donaties moesten aansporen. In 1655 waren er gewestelijke vast- en bededagen geweest maar alleen in 1699 ging de collecte gepaard met een landelijke dank- en biddag. Deze werd gehouden op woensdag 25 februari, daags voor de collecte, uit dank voor de 'ruste ende vrede' van het afgelopen jaar en het ontbreken van 'duyster blijcken van Godts toorn tegen de sonden van het Landt'. Op dit soort dagen mocht niet gewerkt worden, moest men zich sober kleden, was vermaak verboden en werd van de gelovigen verwacht dat zij de dag doorbrachten in de kerken waar gezamenlijk werd gebeden en gevast. Kerken waren bij deze gelegenheden dan ook vaak stampvol. De gemeenschappelijke viering en de rituelen waarmee dat gepaard ging, hadden een samenbindend effect op de gemeente en de Republiek als geheel en faciliteerden de inleving in de nood van de slachtoffers.³⁶

Predikanten kregen van de civiele overheden de opdracht om te preken in lijn met de uitschrijving en de officiële visie die daarin werd verwoord. Via de (collecte)preken kon de overheid informatie overbrengen over de toestand van het land, de religie of het lijden van buitenlandse geloofsgenoten. Van de predikanten werd verwacht dat ze met hun preek de doelen en de argumenten van de overheid uitdroegen en de toehoorders aanzetten tot steun en loyaliteit. Zij baseerden zich daarbij op de formele uitschrijving, nieuwsberichten en

³⁵ De hoge belastingdruk en de misoogsten in de jaren 1690 dreven de voedselprijzen op en leidden in Holland tot een aantal heftige belastingoproeren in 1690 (Rotterdam en Haarlem) en 1696 (Amsterdam), R. M. Dekker, *Oproeren in Holland gezien door tijdgenoten: ooggetuigeverslagen van oproeren in de provincie Holland ten tijde van de Republiek (1690-1750)* (Assen 1979).

³⁶ Peter van Rooden, 'Dissenters en bededagen. Civil religion ten tijde van de Republiek', *BMGN* 107 (1992) 703–712; Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam 1996); Leo Noordegraaf, 'Of bidden helpt? Bededagen als reactie op rampen in de Republiek', in: Marijke Gijswijt-Hofstra en Florike Egmond eds., *Of bidden helpt? Tegenslag en cultuur in West-Europa, circa 1500-2000* (Amsterdam 1997) 29–42, aldaar 42; Peter van Rooden, 'Public orders into moral communities. Eighteenth-century fast and thanksgiving day sermons in the Dutch Republic and New England', in: Kate Cooper en Jeremy Gregory eds., *Retribution, repentance, and reconciliation* (Woodbridge 2004) 218–239; Duiveman, 'Praying for (the) community'.

pamfletten, maar gaven hun eigen interpretatie van de situatie.³⁷ Hoe een predikant zo'n preek bracht, weten we niet precies. Wel weten we dat er in het midden van de achttiende eeuw een 'sentimentalisering van de kanselwelsprekendheid' plaatsvond: predikanten en toehoorders mochten hun emoties laten gaan.³⁸ Wellicht was er in 1699 van emoties en tranen op de preekstoel nog geen sprake, maar ook in de zeventiende eeuw was er al veel aandacht voor de meest effectieve manier waarop predikanten hun boodschap voor het voetlicht konden brengen. Een preekhandboek uit 1688 wees al op het nut van dramatische en theatrale vormen daarbij.³⁹ Binnen het ritueel van de biddagen moeten de collectepreken meer impact gehad hebben dan op gewone zondagen, het gevecht in Leiden op de biddag van juni 1655 getuigt daarvan. Deze emoties konden niet alleen een algemeen schuldbesef opwekken, maar ook worden omgezet in compassie en solidariteit met de stedelijke armen of met slachtoffers van religie vervolging of rampen.⁴⁰

De uitschrijvingen waren in 1699 voor het eerst uniform in argumentatie.⁴¹ God had de 'Staet van het lieve Vaderlandt' beschermd 'by hare Vryheydt en by de oeffeningh van de Gereformeerde Ware Christelijcke Religie'. Het thema van de biddag van 1699 was dus de samenhang tussen vaderland, vrijheid en religie, wat ook een onverbrekelijke drie-eenheid was in pamfletten tussen 1650 en 1750.⁴² In eerdere collecte-uitschrijvingen kwam deze drie-eenheid nauwelijks voor. In 1655 smeekten de Staten van Groningen Gods zegen af voor 'ons lieve Vaderlant ende ingesetene' en - apart daarvan - ook voor de gereformeerde religie (afb. 6). Bij de uitschrijvingen voor de Franse immigranten en de waldenzencollecte van 1687 kwam het begrip vaderland niet voor, behalve in de context van vluchtelingen die hun vaderland hadden verlaten omwille van gewetensvrijheid. Vrijheid is een gelaagd begrip dat hier

³⁷ Haks, *Vaderland en vrede*, 96.

³⁸ Herman Roodenburg, 'Tranen op het preekgestoelte. De achttiende-eeuwse kanselwelsprekendheid tussen toneel en authenticiteit', *De Achttiende Eeuw* 41 (2009) 16–30, aldaar 18 (citaat).

³⁹ P.J. Schuffel, 'From minister to sacred orator: homiletics and rhetoric in the seventeenth and early eighteenth century Dutch Republic', in: Arie-Jan Gelderblom, Jan L. de Jong en M. van Vaeck eds., *The Low Countries as a crossroads of religious beliefs* (Leiden 2004) 221–245, aldaar 236.

⁴⁰ Meijer Drees, 'Providential discourse', 115–118; Duiveman, 'Praying for (the) community'.

⁴¹ Zie hst 3 voor bronnen.

⁴² De Bruin, 'Het begrip 'vaderland'', 146. In biddaguitschrijvingen vanaf de jaren 1690 was de volgorde van de argumenten: vaderland, vrijheid en religie. Voor die tijd stond religie op de tweede plaats. De drie-eenheid bleef, maar vrijheid van het vaderland werd dus belangrijker. Predikanten namen deze verandering in de loop van de achttiende eeuw langzaam over aldus Pasi Ihalainen, *Protestant nations redefined: changing perceptions of national identity in the rhetoric of the English, Dutch, and Swedish public churches, 1685-1772* (Leiden en Boston 2005) 516–517.

geïnterpreteerd moet worden als de zelfstandigheid van de staat, vrijheid van geweten en vervolging, de 'diergekochte' waarden die de Nederlanders steeds hadden verdedigd en waarop de Republiek gefundeerd was. Tevens werd Gods ontferming afgesmeekt voor de verdrukte buitenlandse kerken en voor de

voortplantinge ende aanwasch van de meergementioneerde Gereformeerde Ware Christelijcke Religie, conservatie van de diergekochte Vryheyt, ende aller Ingezetenen zielen Saligheydt.

Opdat 'de dankzeggingen en gebeden [...] te eerder mogen werden verhoort' vonden de Hoogmogenden dat de dankdag gepaard moest gaan met 'wercken van liefde en van barmherigtheydt', oftewel een collecte voor geloofsgenoten die

om hare stantvastigheyt in de belydenisse der waarheyt hebben verlaten haar Vaderlandt, en wat haar daar in lief was, en in haren uystersten nood en verlegentheyt dese [staat], gelijk oock aan andere protestantsche staten en princen, om hulpe hebben aangesocht.

Vervolgens werd deze hoge nood nog onderbouwd met de aantallen vluchtelingen die elders een goed heenkomen moesten zoeken, meer dan 11.000 volgens de uitschrijving. Maar ook religieuze argumenten zoals de 'aenwasch' van de gereformeerde religie en gewetensvrijheid waren kennelijk nog altijd belangrijke argumenten om gewone mensen tot geven aan te zetten.

De publieke legitimering van de biddag en de collecte verschilt dus van de in het vorige hoofdstuk besproken motivering die de Staten-Generaal intern gebruikten en waarin de nadruk lag op de opvang van vluchtelingen buiten de Republiek en religieuze en vaderlandse argumenten geen rol speelden. De biddagspreken die voorafgingen aan de collecte moesten dus de gedeelde waarden benadrukken, zoals het vaderland en gewetensvrijheid. Volgens sommige historici was vaderland aan het einde van de zeventiende eeuw de belangrijkste aanduiding voor de Republiek in biddagsbrieven, maar vermeden predikanten het gebruik

ervan.⁴³ Dit is weerlegd door andere onderzoekers die menen dat vaderland ook in preken een belangrijk concept was om de nationale gemeenschap aan te duiden. Het is dus zeer waarschijnlijk dat de biddagspreken van 25 februari 1699 de vaderlandse toon van de landelijke uitschrijving volgden.⁴⁴

De vaderlandse toon in de uitschrijving beoogde alle inwoners van de Republiek bij de hulpactie te betrekken, inclusief niet-gereformeerden zoals katholieken en joden. De parallel die werd getrokken tussen de strijd van de waldenzen en de Nederlandse Opstand, beide omwille van gewetensvrijheid, is daarvan een voorbeeld. Immers, zoals eerder gezegd, alle Nederlanders konden zich vinden in de nationale canon over de Opstand als een gezamenlijke strijd waarin de 'diergekochte Vryheyd' door de voorouders was bevochten. Bovendien was er in 1699, anders dan bij de waldenzencollecte van 1687, geen enkele sprake van antikatholieke retoriek in de uitschrijvingen. Behalve deze inclusieve argumenten was er echter ook een argument dat niet-gereformeerden juist lijkt buiten te sluiten. Op de biddag moest, weliswaar met behoud van (gewetens)vrijheid, gebeden worden voor de *aanwas* van de 'Gereformeerde Ware Christelijke Religie' (confessionele politiek). Wellicht was dit een standaardformulering die op formele biddagen gebruikelijk was.⁴⁵ De Republiek was en bleef per slot van rekening formeel een gereformeerde staat en de biddag was in deze periode nog een protestantse aangelegenheid.⁴⁶

⁴³ Van Rooden, *Religieuze regimes*; Peter van Rooden, 'Godsdienst en nationalisme in de achttiende eeuw: het voorbeeld van de Republiek', in: N.C.F. van Sas ed., *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 201–236, aldaar 215–217.

⁴⁴ Ihalainen, *Protestant nations redefined*, 412–415; Haks, *Vaderland en vrede*, 95–95.

⁴⁵ Vrgl. Van Rooden, *Religieuze regimes*, 706.

⁴⁶ Katholieken sloten zich pas in de achttiende eeuw aan, Van Rooden, 'Dissenters en bededagen'.

Leiden

De aanschrijvinge wegens Haar Edele Groot Mog: de Heeren Staten van Holland ende West-Vriesland, door de Heeren der selver Gecommitteerde Raaden, tot het doen van een generale Collecte, binnen dese Provincie, in faueur van de Piemonteze Dalluyden, aan Burgemeesteren en Regeerders der Stad Leyden gedaan. Luyd als volgt :

Erentfeste, Wijse, Voorfienige, seer Discrete Heeren.

By de Heeren Staten van Holland ende West-Vriesland is op den 19 deser loopende maand July geresolveert het doen van een generale Collecte binnen dese Provincie, in faueur van de Piemonteze Dalluyden, welke haar Vaderland hebben moeten verlaeten, ter saake van de Religie: En verders goedgevonden ons, en de Heeren haare Gecommitteerde Raaden in West-Vriesland, en den Noorder Quartiere respectvelijk te versoecken en te autoriseren, om daarvan de nodige aanschrijvinge te doen, ten eynde deselve Collecte alomme, in de Steden en ten platten Lande, in dese Provincie van Huys tot Huys werde gedaan op Maandag den 10. September aanstaande: en dat door de Magistraten in de respectvele Steden; en door de Geregten ten platten Lande moge werden gelast aan de Predicanten, om des Sondags te vooren in haare Predicatie, soo wel voor, als na middag, de Gemeentens op het ernstigste aantemaenen tot een milde gifte, ten behoeve van de voorfz Geloofsgenoten.

In gevolg van welke voorschreve Resolutie, wy U.E. versoecken, de gemelde Collecte in diervoegen te laeten doen, als hiervoren is ter nedergeestelt, ten eynde aan haar Edele Groot Mog. pieuse intentie werde voldaan. Waarmede

Erentfeste, Wijse, Voorfienige, seer Discrete Heeren, beveelen wy U.E. de bescherminge Gods. Geschreeven in den Hage den 24. July 1731.

Ter ordonnantie van de Gecommitteerde Raaden

A. FABRICIUS.

Werden mitsdien de goede Burgeren ende Ingefelten deser Stede vermaant, haar ten voorfz. dage des Mergens de klok acht uren by huys te laten vinden, omme waar te nemen de komfte der geene die tot de voorfz. Collecte sullen werden gebruykt: te weten, die van den Gerechte, Vroedschappen, Veertigen, Kerken-Dienaaren, Ouderlingen en Diaconen, mitsgaders de Meesteren der Huys-Armen binnen dese Stad.

Aldus Gepubliceert van 't Raadhuis der Stad Leyden, ten overstaan van Schout, Burgemeesteren en Schepenen der selve Stede, op den 6 September 1731.

By my

P. V. GROENENDYCK.

Afb. 13 Uitschrijving stadsbestuur Leiden van de gewestelijke waldenzencollecte op maandag 10 september, met uitschrijving van Gecommitteerde Raden, 1731. Eigen bezit auteur.

Het religieuze kader was in 1699 dus niet verdwenen, maar de collecte vond plaats in de context van de verdediging van Nederlandse waarden, die niet ophield aan de grenzen van de Republiek. De (geef)argumenten waarmee de loyaliteit en geefbereidheid van gewone mensen werden opgewekt waren dus in eerste instantie politiek en vaderlands van aard en daarna pas religieus. Een interessante parallel zien we in de oorlogsmanifesten van de Republiek. In het manifest van 1672 werd met de verdediging van de ware religie nog de verdediging van de publieke kerk bedoeld. Vanaf 1688 behartigden de Staten-Generaal daarentegen veeleer 'het brede belang van zowel de officiële geformeerde kerk als de politiek-godsdienstige regeling van de Republiek in het algemeen'.⁴⁷ De collecte-uitschrijvingen voor waldenzen en hugenoten laten een vergelijkbare ontwikkeling zien.

Er is in de publieke media verbazend weinig terug te vinden over de uitzetting van de waldenzen in 1730 of over de Hollandse collecte die daarop volgde. Wel staken verschillende nieuwsboeken en pamfletten achteraf de loftrumpet over het succes ervan.⁴⁸ Er zijn weinig andere bronnen die laten zien hoe de collecte aan de man werd gebracht anders dan de zeer beknopte officiële uitschrijving, die het doel slechts kort en zakelijk vermeldde als 'in faueur van de Piemonteze Dalluyden, welke haar Vaderland hebben moeten verlaeten, ter saake van de religie' (afb. 13).⁴⁹

⁴⁷ Haks, *Vaderland en vrede*, 67.

⁴⁸ *Eur. Merc.*, 1731 dl. II, 284–318 wijdde zelfs een aparte bijlage aan de geschiedenis van de waldenzen.

⁴⁹ Gedrukte uitschrijvingsbrief SvH dd 24 juli 1731: *NHA 3993 inv.nr. 65*.

Barmhertigheid; de kroon der zeden,
Die koetters in ramp en druk,
Word belt beroent in regenlieden,
In armoë, nood en ongeluk
Van hen die tot hun onchuld zwerfen,
Verdreeven uit hun Vaderland,
Die rust en voedsel moeten derven,
Onbloeit van hert en onderhand,
Helaas! wat haalt dit niet al zuchten
Ten hangen boezem uit! wat geeft
Dat onheil niet al wrauge vruchten,
Waardoor 't gemoed van hertzeer beeft!
En 't oog, betraand, zich heft ten hemel,
Terwijl de maan steeds overloeft
Van heilgebeën, in 't naar geveel
Van rampspoed, die de ziel vermoet,
Die aemrocht zoekt door droefg klagen!
Maar als, in 't midden van die nacht,
Een zon van reiding op komt daagen,
Wanneer de Mildheid onverwacht
Haar hand ontluit, en ryke gaaven
Aan elk gulhertig mededeelt;
Dan word het hert, noch kort begraven
In zorg en nypende angst, gefreest
Met blydchap, die het doet verkwikken;
Dan acht het zynen tyd van leed,
Hoe lang, slechts eenige oogcnlikken;
Tot dankbaarheid, om God te pryzen.
En die een klus, eikel van dien staat,
Kan die hier levend aan zien wyzen,
Wanneer men eens zyn oogen slaat
Op dezer driepaer Tafereelen,
Waar in men klaar van stuk tot stuk
Befchouwen kan in all' zyn deelen,
Het deelyk lyden, en 't geluk
Der Piemontaisen, uit hun dalen
Verdreeven door gewetenwang,
Die hen in de open lucht doet dwaalen.
I. Zie dan, vooréerft, hoe naar en bang
De mannen, vrouwen, kindren, vlugten
Voor 't woest geweld dat hen verjaagt:
Zie ook 't Gemoed dat, onder 't zuchten,
Hen trooft, versterkt en onderkraagt:

Dat onbezoedelde Geweten,
Het welk haar hert draagt in de hand,
Is op den voorgrand neêrgezeten;
Verzoenende dus aan 't verstand
Dat zy het nimmer wil verbergen,
Omdat daar niets dan 't goede in woont.
2. Zie verder hoe het vinnig gerjen
Der Tiranij, die niets verhoont,
Met zwaard en leeuwenhuid, verbolgen,
Ontziende Godsdienst, pligt, noch wet,
De onnoollen strenger doet vervolgen,
Daar hen de nood byna verplet.
3. Belchouw hier ook hoe 't mededoogen
Van braave zielen, wiêr gemoed
Met dees verdrukten reêr bewoogen,
't Geen hen inwendig zuchten doet,
Hen aanspoort om aan hooge Magten
Verloft te vraagen, om die wond
Door milde gaaven te verzachten,
Terwyl Barmhertigheid den grond
Der hufzaal voorwaerts heeft beilagen:
Zy heeft een vruchtbare tak gear,
4. Merk hoe die Heeren 't welbehaagen,
Als vonlen zy een dierbren fchar,
Ten oogen uitziet, om 't verwerven
Diêr gunst; terwijl een Pellikaan,
Die liever 't hertebloed wil derven,
Eer zy haar krooft zou zien vergaan,
Op Goedheid fchoot is neêrgezeten.
5. Ja wie hoe iêder bezigt is
Met onbekrompen uit te meeten
Zyn gaaven, tot erkentenis
Voor zo veel heil van God verkregen.
Wat is 't een trooft voor hem die fchreit,
Wanneer de herten zyn genegen
Tot waare mededeelzaamheid!
Gelyk hier blykt, nadien de Liefde
In Mildheid, elk aan haar lity
Te kennen, veele zielen grefte.
Die zich vol vreugd aan ieder zy'
Van 't grootfte tafereel verroonen.
6. Belchouw, voor 't lantft, met aandacht eens
Hoe 't heilzaam eind het werk komt kroonen;
Hier ziet men ('t is wat ongemeens)

De nootverwachte giften tellen,
Waar door de Dankbaarheid laas hert
Gevoelt van vrolykheid ontellen,
Voor zo veel fchar en, om de finert
Te heelen van veel dreeve zielen.
Hoe zullen zy, als hen die naar
Word angebragt, verblijg knielen
Voor God, den Opperegenaar!
Hoe zullen zy, die kort met klagen
De lucht vervulden door hun druk,
Nu, met vernoging en behaagen,
Gereed zyn, om hun groot geluk,
De milde geeyven te bedanken
Voor hunne gift, dat dierbaar pand!
Dus, dankt my, rollen hunne klanken
Van Piemont tot ons Vaderland:
„ô Onuitfpreekbaar heil! ô zegen!
„Geloof, gedantk zy gy, naast God,
„Die ons met zulk een' milden regen
„Verkwikt. Hoe zalig is ons lot!
„Barmhertig Holland, ryk gewelle,
„Juweel van mededoogenheid,
„Die uw vermogen geeft ten beste
„Aan hem die om zyn rampspoed fchreit,
„Byzonder aan verdrevelingen:
„Dat worden wy gewaar met vreugd,
„Door onverwachte zegeningen.
„De Hemel kroone uw eedle deugd
„Met aanwas van aldiermele gaaven!
„Uw vlooten zeilen af en aan,
„En miffen nooit een veilge haan!
„ô! Dat het u steeds wel mag gaan,
„Is onze hertenwifch en bede.
„Dat nooit de nyd uw welvaart bluift!
„Barmhertig Holland, leef in vrede;
„Gien oorlofsform verloor' uw rust!
„Ja leef in vryheid zonder vreezen.
„Uw gunst, die onwaardebaar is,
„Aan ons in overloed bewezen,
„Ga nooit uit ons gheugenis!
„Barmhertigheid, wat geeft ge al voordeel!
„Gy zult eens roemen tegen 't oordeel.

C. BRUIN.

LYSTE der COLLECTE.

In de Steden Sessie hebbende in de Raadsvergaderinge.

Steden buyten Sessie en enige voorname Dorpen in Waterland.

Dordrecht 2815	10 Rotterdam 1000	10 Heem 2765	12 Grootenlog 2500	10 Vrom 212	10 Geuzvliet 1000	Nieuwpoort 1000	Wierland 2145	118
Harlem 1995	12 Oudendijk 1000	10 Boshuyfen 2875	12 Grootenlog 2500	10 Calanbongh 2100	10 Horvliet 1000	10 Geuzvliet 1000	Oudendijk 2145	10
Deft 2700	10 Schiedam 1000	10 Vrom 2875	10 Grootenlog 2500	10 Calanbongh 2100	10 Horvliet 1000	10 Geuzvliet 1000	Deft 2700	10
Leiden 2215	12 Schiedam even 1000	10 Oudendijk 1000	10 Grootenlog 2500	10 Calanbongh 2100	10 Horvliet 1000	10 Geuzvliet 1000	Leiden 2215	10
Amsterdam 1995	10 Breda 1000	10 Oudendijk 1000	10 Grootenlog 2500	10 Calanbongh 2100	10 Horvliet 1000	10 Geuzvliet 1000	Amsterdam 1995	10
Byten de Stede 1995	10 Alkmaar 1000	10 Oudendijk 1000	10 Grootenlog 2500	10 Calanbongh 2100	10 Horvliet 1000	10 Geuzvliet 1000	Byten de Stede 1995	10
Gouda 1007	12 14	10 Oudendijk 1000	10 Grootenlog 2500	10 Calanbongh 2100	10 Horvliet 1000	10 Geuzvliet 1000	Gouda 1007	12 14

Te Amsterdam, by GERRIT BOS, Boekverkooper, in de Kalverstraat, by de Kapel.

Afb. 14 Claas Bruin, *Ter gedachtenisse en roem van Hollands liefdadige mededeelzaamheid, aan de verdrevene geloofsgenoten. Collecte gedaan in Holland en West-Vriesland voor de verdrevene Piemontaisen op den 10de september en volgende dagen des jaars 1731* (Amsterdam: Gerrit Bos 1731). Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-83.673. Prentmaker anoniem. Ets, gravure, boekdruk op papier.

De herinneringsprent *Ter gedachtenisse en roem van Hollands liefdadige mededeelzaamheid*, die eind september voor 8 stuivers te koop werd aangeboden was een nieuw fenomeen (afb. 14).⁵⁰ Deze uitgave is interessant omdat die niet alleen de opbrengsten vermeldde, maar ook omdat het bijbehorende gedicht van de doopsgezinde dichter en toneelschrijver Claas Bruin (1671-1732) en de afbeelding laten zien hoe men over de waldenzen en de Hollandse gulheid dacht.⁵¹ De zes emblemen, elk voorzien van een allegorische figuur, tonen samen:

Het deerlyk lyden, en t geluk
der piemotoisen, uit hun dalen
verdreven door gewetensdwang,
die hen in de open lucht doet dwaalen.

Emblemen 1 (linksboven) toont mannen, vrouwen en kinderen die door soldaten van huis en haard worden verjaagd. Daarbij worden ze getroost - en gesymboliseerd - door 'onbezoedeld Geweten', die wordt voorgesteld als een weerloze vrouw die 'haar hert' toont waar 'niets dan 't goede in woont'. Zij wordt visueel gecontrasteerd met de tiran (de hertog van Savoye) die een kuras draagt en getooid is met een leeuwenhuid (van Hercules), die macht verbeeldt. Hij blijft doof voor de smeebeden van zijn onderdanen op de achtergrond en houdt de symbolen van onderdrukking (een zwaard en een juk) in zijn hand terwijl hij 'Godsdienst, pligt, noch wet' ontziet (embleem 2, rechtsboven).

De overige emblemen zijn gewijd aan de Hollandse barmhartigheid die het 'geluk' van de waldenzen wordt genoemd. Embleem 3 (linksonder) toont hoe 'brave zielen' uit mededogen aan 'hooge Magten' (de Staten van Holland) toestemming vragen 'om de wond door milde gaaven te verzachten' terwijl 'Barmhertigheid den grond der hofzaal voorwaarts heeft beslagen: zij heeft een vruchtbare tak gevat'.⁵² Brave zielen, niet nader gespecificeerde pleitbezorgers van de waldenzen, vragen dus toestemming voor de collecte terwijl

⁵⁰ Bruin, *Collecteprent 1731*. Voor publicatiedatum en prijs: *Ams. Courant*, 22 dec 1731.

⁵¹ Kornee van der Haven, 'Claas Bruin. Toneelschrijver en succesauteur uit de vroege 18de eeuw', *Schrijverskabinet* <<http://www.schrijverskabinet.nl/artikel/claas-bruin/>> [geraadpleegd 24 maart 2020].

⁵² Met de 'hofzaal' wordt waarschijnlijk de vergaderzaal van de Hollandse Staten bedoeld, de huidige vergaderzaal van de Eerste Kamer.

‘Barmhertigheid’ het succes daarvan al heeft voorbereid of voorspelt. Embleem 4 (rechtsonder) toont het ‘welbehagen van de Heeren om ‘t verwerven diër gunst’, oftewel de voldoening bij voornoemde brave zielen dat de collecte is toegestaan. Dit wordt gesymboliseerd door ‘Goedheid’ met op haar schoot een pelikaan die haar jongen met haar eigen bloed voedt - hèt christelijke symbool van opofferingsgezindheid en barmhartigheid. Het centrale embleem (5) toont ‘hoe ieder bezig is met onbekrompen uit te meten zyn gaaven’ (de collecte) en wordt geflankeerd door Liefde (links) en Mildheid (rechts). De laatste is vergezeld van een lam en houdt een munt in haar hand, die in deze combinatie wellicht een *algemene* christelijke barmhartigheid symboliseren? Van een ander gedicht uit hetzelfde jaar genaamd *Troost voor de vlugtende Waldensen, gevonden in Neerlands christelyke mildadigheid* is uit de titel al duidelijk dat de nadruk lag op algemene (niet-confessionele) barmhartigheid.⁵³

Het laatste embleem (6, midden onder) toont het tellen van de ‘nooitverwachte giften’. We zien goed gevulde collectezakjes op de achtergrond en ‘Dankbaarheid’ met een goedkeurend toekijkende pelikaan, nu zonder jongen. Twee Hoorns des overvloeds aan weerszijden van het embleem symboliseren de grote opbrengst. Bruin legt de waldenzen de volgende lovende woorden in de mond om ‘de milde geevers te bedanken’:

“Barmhertig Holland, ryk geweste,
 “Juweel van mededooghenheid,
 “Die uw vermogen geeft ten beste
 “Aan hem die om zijn rampspoed schreit,
 “Byzonder aan verdrevelingen

De collecteprent was een herinneringsprent die waarschijnlijk na de collecte uitkwam en dus niet gediend heeft om gevers te overtuigen. De prent bevatte geen antikatholieke retoriek en er werd niet expliciet gerefereerd aan het *ware* geloof. Als de prent een weerspiegeling is van de argumenten die tijdens de collecte gehanteerd werden, dan ging het om de verdediging van de vaderlandse waarden als gewetensvrijheid en daarnaast om algemeen

⁵³ *Troost voor de vlugtende Waldensen, gevonden in Neerlands christelyke mildadigheid* (Amsterdam: Gysbert Rykman 1731).

christelijke barmhartigheid en humanitaire argumenten. Deze neutrale en inclusieve argumenten spraken alle Hollanders aan en de opbrengst was een Hollands record.

Gevolgen voor de interconfessionele verhoudingen in de Republiek

De veranderende vorm van de collectes raakte de relatie tussen de verschillende religieuze groeperingen in de Republiek. In 1643 zagen we al dat andere protestantse denominaties hier en daar bijdroegen aan de collecte. Deze trend zette zich voort in 1655, vaak op uitdrukkelijk verzoek, zo niet in opdracht, van de overheid. In 1655 had de Unie geen landelijke huis-aan-huiscollecte aangedurfd uit vrees voor spanningen tussen katholieken en protestanten als de eersten onvoldoende zouden bijdragen. De vechtpartij in Leiden uit het vorige hoofdstuk liet zien dat de vervolging in Piëmont de gemoederen van gewone burgers inderdaad opzweept. Echter, ook de binnenlandse politieke spanningen en het gevoel dat deze de staat ondermijnden - waardoor katholieken, net als in Ierland, hun kans schoon zouden zien - droegen bij aan de antikatholieke gevoelens. In 1687 trof men hier en daar zelfs maatregelen om katholieke Nederlanders te dwingen tot solidariteit met hugenoot-immigranten en waldenzen. Eind zeventiende eeuw hadden de autoriteiten geen aarzeling meer om onder alle ingezetenen te collecteren en werden er zelfs geen speciale maatregelen meer genomen om een katholieke bijdrage af te dwingen. Solidariteit met immigranten als de hugenoten kunnen we zien als een vorm van burgerlijke solidariteit waaraan de hele gemeenschap, inclusief dissidente religieuze groepen, moet bijdragen. Katholieken dwingen tot solidariteit met protestantse 'opstandelingen' in Noord-Italië, was echter van een heel andere orde. Tot 1687 probeerden de overheden religieuze spanningen te voorkomen, zoals de afwijzing van de huis-aan-huiscollecte van 1655 laat zien. Waarom veranderde die houding in 1687?

De aanpak van de waldenzencollecte van 1687 wijst erop dat men geen problemen verwachtte van afwijkende protestantse gezindten, maar dat men er niet op rekende dat de katholieken uit eigen beweging solidair zouden zijn met protestantse buitenlanders. De wijze waarop katholieken in Utrecht gedwongen werden tot deelname aan de waldenzencollecte was op zijn minst twijfelachtig want indruisend tegen artikel 13 van de Unie van Utrecht, waarin was opgenomen 'dat men nyemant ter cause van de religie sal moegen achterhaelen

ofte ondersoucken.⁵⁴ Het aanleggen van namenlijsten van katholieken strookte duidelijk niet met die bepaling. Noteren dat iemand katholiek was in een tijd dat het katholicisme officieel verboden was, is opmerkelijk. Was dit een vorm van katholieke-pesten of zat daar meer achter?

Naarmate de antiprotestante maatregelen in Frankrijk toenamen, raakte de religieuze sfeer in de Republiek steeds meer gespannen. Dit wantrouwen tegenover katholieken werd waarschijnlijk gevoed door de ervaringen uit 1672 toen geruchten over katholiek verraad breed circuleerden. In 1685 werd dat wantrouwen onder hernieuwde Franse dreiging nieuw leven ingeblazen.⁵⁵ Katholieken hielden nog lang hoop op herstel van de oude orde met behulp van buitenlandse katholieke vorsten.⁵⁶ In dat licht gezien, is het niet zo vreemd dat men achterdocht koesterde ten opzichte van katholieken als de Republiek zich bedreigd voelde door katholieke machten. De discussie in de Staten-Generaal over antikatholieke maatregelen liep tot in 1687 toen het voorstel van tafel verdween na verzet van enkele Hollandse steden. Geopperd is dat dit kwam omdat de 'hartstochten' in het land inmiddels waren bedaard. Dat het echter nog niet rustig was, blijkt onder andere uit het feit dat de Amsterdamse burgemeesters geen huis-aan-huiscollecte voor Franse immigranten aandurfd en uit angst voor antikatholiek 'tumult', uit het gerucht dat in 1688 circuleerde dat de katholieken in de Republiek baden voor een 'roomse wind' om de overtocht van Willem III naar Engeland te beletten en uit het hiervoor genoemde pamflet *Beweegreden en propositie*.⁵⁷ In deze atmosfeer van antikatholieke sentimenten in combinatie met een steeds sterker wordende oorlogsdreiging ligt het voor de hand dat men de vaderlandslievendheid van de katholieke Nederlanders op de proef wilde stellen. Katholieken moesten bewijzen dat zij goede vaderlanders waren, niet alleen door bij te dragen aan de lokale opvang van Franse protestanten maar ook aan nationale steunacties voor Italiaanse waldenzen, goedschiks of

⁵⁴ O.J. de Jong, 'Unie en religie', in: S. Groenveld en H. L. P. Leeuwenberg eds., *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte* (Den Haag 1979); volledige tekst: Universiteit Leiden, 'De Tachtigjarige Oorlog' <<http://www.dutchrevolt.leiden.edu/dutch/Pages/default.aspx>> [geraadpleegd 23 juni 2015].

⁵⁵ Forclaz, 'Rather French'. Ook in 1734 was er sprake van stijgend wantrouwen ten opzichte van katholieken. Willem Frijhoff, 'De paniek van juni 1734', *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 19 (1977) 170–233.

⁵⁶ Frijhoff, 'Katholieke toekomstverwachting'.

⁵⁷ Knuttel, *Toestand Nederlandse katholieken*, II, 290–296; Rogier, *Geschiedenis katholicisme*, 266–267; Israel, *Republiek*, 937.

kwaadschiks. De bovengemiddelde bijdrage van katholieken en doopsgezinden, zoals in Haarlem in 1686, toont dat zij gevoelig waren voor deze druk en/of bang om voor slechte vaderlanders aangezien te worden. Het Amsterdamse voorbeeld heeft laten zien dat een te 'schrale' katholieke bijdrage wantrouwen opriep, zelfs bij doorgaans accomoderende bestuurders. Van Neercassels advies om gul te doneren omwille van de lieve vrede werd niet overal opgevolgd, maar in sommige plaatsen doneerden katholieken meer dan naar rato. Het is zeer goed mogelijk dat dit was om antikatholieke agitatie te voorkomen. Een positievere verklaring is dat katholieken ondanks hun achtergestelde maatschappelijke positie wel degelijk vaderlandse gevoelens koesterden.⁵⁸ De dwangmaatregelen tonen in elk geval aan dat de gereformeerden weinig vertrouwen hadden in de bereidwilligheid van de katholieken om (buitenlandse) gereformeerde doelen te steunen.

Hoe verklaren we dat er bij de collectes van 1699 en 1731 geen antikatholieke maatregelen werden getroffen? Geruchten over katholiek verraad kunnen vrij gemakkelijk in paniek ontaarden als er tegelijkertijd ook sprake is van interconfessionele of andere maatschappelijke spanningen.⁵⁹ In 1699 en 1731 waren die spanningen kennelijk niet zo hoog dat van katholieken moesten bewijzen dat ze goede vaderlanders waren. Dat heeft waarschijnlijk te maken met het ontbreken van een concrete buitenlandse dreiging in deze jaren. Wel zouden de uitzetting van de waldenzen en hun komst naar de Republiek een rol spelen bij de paniek van juni 1734 over een op handen zijnde katholieke opstand.⁶⁰ De deelname van katholieken aan de collectes werd afgedwongen door de gewijzigde collectevorm en de dreiging met belastingmaatregelen en tegelijkertijd met een verandering in de manier waarop het goede doel aan de man werd gebracht. Katholieken konden zich aan het eind van de zeventiende eeuw waarschijnlijk gemakkelijker aansluiten bij de waldenzencollectes omdat de nadruk in de collecte-uitschrijvingen allengs meer op het vaderland, vaderlandse waarden en menselijk lijden kwam te liggen. Katholieke bronnen om deze veronderstelling hard te maken ontbreken helaas.

Dwangmaatregelen kwamen voor bij immigrantencollectes in Friesland (1686), Groningen (1686), Utrecht (1688), Leiden (1685), Haarlem (1686). Enkele jaren eerder was er

⁵⁸ Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*.

⁵⁹ Frijhoff, 'Paniek'.

⁶⁰ Ibid., 185. Zie hierover bij hoofdstuk 3, noot 195.

in Haarlem (1682) en Friesland (1683) geen sprake van dwangmaatregelen. Bij de waldenzencollecte van 1687 oefende alleen Utrecht dwang uit op de katholieke inwoners terwijl Holland, Groningen, Leiden en Haarlem zich ervan onthielden. Ook in 1699 en 1731 was er geen sprake van dwang. Antikatholieke maatregelen bleven dus beperkt tot het hoogtepunt van de religieuze spanningen tussen 1685 en 1687. Ze kwamen bovendien meer voor bij de collectes voor immigranten dan voor buitenlandse bestemmingen.⁶¹

Getolereerde protestantse denominaties verging het heel anders. In 1655 werden lutheranen, doopsgezinden en remonstranten nog extra aangezegd deel te nemen aan de collectes en controleerde het Leidse stadsbestuur nog of elke protestantse denominatie wel voldoende had bijgedragen. Daarvan is bij latere collectes geen sprake meer. In 1686 spraken de Friese Staten zelfs publiekelijk vertrouwen uit in mennonieten en andere afwijkende denominaties.⁶² Mennonieten wisten hun hoge bijdragen aan geloofsgenotencollectes en aan de publieke armenzorg in hun eigen voordeel te gebruiken. In het volgende hoofdstuk zullen we zien dat hun transconfessionele solidariteit de civiele overheden overtuigde dat de mennonieten gehoorzame, loyale en dus goede burgers waren.

Conclusie

Religie bleef de hele vroegmoderne periode een belangrijk argument bij het overtuigen van gewone donateurs. De angst voor de ondergang van de Reformatie, en in het kielzog daarvan de Republiek, overheerste tijdens de Dertigjarige Oorlog maar werd in de jaren 1680 opnieuw actueel. In die zin was het einde van de Dertigjarige Oorlog dus geen breuk. Transnationale herinneringen aan recente vervolgingen en slachtofferschap werden tot 1699 veelvuldig ingezet om alle protestanten achter het collectiedoel te verenigen. Herinneringen aan het door alle Nederlanders gedeelde, verleden van de Opstand bleven bruikbaar om donateurs, zelfs van katholieke snit, te overtuigen.

Het lijden van arme zielige mensen, vooral van vrouwen, kinderen en ouderen, was een tweede constante bij het overtuigen van gevers. We zagen dit al in pamfletten in de jaren 1620 en deze trend zien we de hele periode, ook in overheidspublicaties ter promotie van de

⁶¹ Friese collecte (1683): Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg ed., *GPB Frsl V*, res 4/14 aug 1683.

⁶² *Reglement ende ordre*.

collectes. Daarin werden de slachtoffers veeleer voorgesteld als lijdende medemensen dan als gereformeerde martelaren. Dit humanitaire discours vond echter altijd plaats binnen de context van religievervolging en gewetensvrijheid van geloofsgenoten. Humanitaire argumenten waren vooral belangrijk om empathie met de slachtoffers op te wekken en ter ondersteuning van de andere argumenten, maar dat maakt ze niet minder geloofswaardig of effectief.

Vanaf de tweede helft van de jaren 1680 werden de *argumenten* in de officiële collecte-uitschrijvingen gevarieerder en doorgaans neutraler van toon. De neutrale bewoording was echter niet omdat religie minder belangrijk was geworden of er een secularisatie van de liefdadige gift was opgetreden. Integendeel, het was juist omdat de binnenlandse interconfessionele spanningen door de toevloed van Franse hugenoten een kookpunt bereikten. De druk op katholieke Nederlanders om naar rato te doneren plaatste de collectes onbedoeld juist in de context van de religie-oorlogen.

Vanaf 1699 verloor het religieuze argument in de uitschrijvingen zijn gereformeerde karakter en werd het meer algemeen christelijk beroep op liefdadigheid. De nadruk kwam te liggen op de verdediging van de vaderlandse waarden: de christelijke religie en vrijheid - vooral in de zin van gewetensvrijheid. De collecte kreeg daarmee een vaderlands doel waarachter zich alle Nederlanders, ongeacht hun religieuze gezindte, konden scharen. De reeds gesignaleerde overeenkomst met de oorlogsmanifesten van de Republiek was groot. Dat hoeft ons niet te verrassen omdat zowel oorlogsmanifesten als collecte-uitschrijvingen van dezelfde overheid afkomstig waren. De eerder geopperde veronderstelling dat met het inclusiever en nationaler worden van de collectes ook de argumenten inclusiever werden klopt, ook al werden ze in de jaren 1686-1687 hier en daar nog ondersteund met dwangmaatregelen. De argumenten waarmee men gevers wilde overtuigen werden echter niet minder religieus, maar wel minder confessioneel van aard.

De nationalisering van de collectes leidde tot een verbreding van de donateursgroep. De enige echt nationale collecte was die van 1699 waarbij de opbrengst inderdaad hoger lag dan de voorgaande collectes. Als we alleen naar Holland kijken dan zien we dat de opbrengststijging zich ook voortzet in 1731 (Grafiek 1). De opbrengst van de nationale waldenzencollecte van

1687 was waarschijnlijk relatief laag vanwege de komst van armlastige hugenoten.⁶³ Dezelfde ontwikkeling zien we ook in Amsterdam. Amsterdammers doneerden tussen 1644 en 1731 gemiddeld 27 procent van het totale inkomen van de vier stedelijke armenzorginstellingen aan buitenlandse geloofsgenoten.

⁶³ Meer details in Bijlage I.